

Nybruk

Arkitektur- och bebyggelsehistorien är full av exempel på transformationer, konverteringar och återanvändningar. Två äldre kategorier av byggnader som tidigt förlorade sin ursprungliga funktion var klostren och kronbrännerierna. Efter reformationen blev det gamla franciscanerklösteret på Riddarholmen i Stockholm både helgeandshus, barnhus och tukthus. Och i Visby gamla kronbränneri från 1770-talet är idag Gotlands fornsal inrymd. I nutiden är de tömda mentalsjukhusen exempel på anläggningar som byggts om och återanvänts som exempelvis bostäder, i den mån de inte rivits och ersatts av annan bebyggelse. Ett annat välkänt exempel är de nedlagda militära kasernområdena, som blivit fler nu än någonsin tidigare.

Till bilden av återbruk – eller nybruk för att använda titeln på detta tidskriftsnummer – hör givetvis också de gamla nedlagda industrierna. Dessa fabriks- och verkstadsbyggnader från industrialismens genombrottsår är, i likhet med många andra offentliga nyttobyggnader, omsorgsfullt och stabilt byggda och kan i många fall lämpa sig väl för annan verksamhet; exempel finns från bland annat Norrköping, där de gamla textilfabrikerna kring Motala ström sedan länge används för annan verksamhet.

Men att ta hand om överblivna byggnader och markområden i dessa dimensioner och skalor är naturligtvis på många sätt besvärligt, och särskilt industrins omdaning i nutiden har givit såväl bevarandefrågorna som möjligheterna till återanvändning helt andra dimensioner. Hur skall man handskas med så stora objekt som exempelvis en nedlagd cellulosafabrik, som ju till sin karaktär inte har mycket gemensamt med en textilfabrik från 1800-talet? Men svårigheterna till trots; här finns ändå möjligheter till nya användningsområden, som annars inte återkommer.

Ofta har alldeles för lite sagts om byggnader och byggnadsmiljöer som återanvänts för andra

ändamål än de ursprungligen byggdes för. Ty för många som sysslar med arkitektur- och bebyggelsehistoria är det ofta *vägen fram till verket* som står i centrum för intresset: beställarens avsikter, arkitektens intentioner, inplaceringen i samtiden och själva genomförandet. Men som Anders Åman skriver i sin inledning till boken *Träkyrkor i Sverige* (1999) finns det också ett perspektiv som *börjar med det färdiga verket eller byggnaden*. Detta perspektiv handlar om värderingar, användning, tekniska och estetiska förändringar och nya funktioner.

Detta nummer av *Bebyggelsehistorisk tidskrift* kan sägas utgå från det senare perspektivet. I sex uppsatser beskrivs och analyseras byggnader och bebyggelsemiljöer som en gång uppfördes för ett bestämt syfte, men som fått förändrade funktioner eller kan komma att få förändrade funktioner i en framtid.

Särskilt besvärliga blir naturligtvis frågor av dessa slag när det gäller kyrkor, som mer än någon annan byggnadstyp är en samlande symbol och centrum i bygden, även bland sekulariserade invånare som inte deltar i det kyrkliga livet. *Ingrid Sjöströms* artikel ”Kyrkobyggnad till salu” – ”Kyrkorum att hyra”. Ny användning för gamla kyrkor handlar om vilka alternativ som kan finnas när en kyrka blir övertalig för kyrkligt bruk.

Det är känt problem att många församlingar, sedan Svenska kyrkan upphörde att vara en statskyrka år 2000, har svårigheter att hålla kyrkobyggnaderna i stånd, även om staten tillskjuter betydande belopp för vården av de kulturhistoriska värdena. Problemen är desamma runt om i Europa. En vanlig lösning i utlandet har varit att kyrkor byggs om för andra ändamål, som S:t Johns Church i Edinburgh, en nygotisk kyrka från 1840-talet som blivit lokaler för The Edinburgh Festival. I Sverige finns däremot ännu ytterst få exempel. Den gamla Allhelgonakyrkan på Ven från 1890-talet är en sådan.

År 2003 köptes kyrkan av Statens fastighetsverk, som fått tillstånd att använda den som museum över Tycho Brahe. Det yttre behölls intakt, medan det inre förändrades och anpassades till den nya funktionen. Men hur blir det med de övertaliga kyrkorna i framtiden? Får vi också i Sverige se fler kyrkor ombyggda till utställningshallar eller bostäder? Eller är kanske kombinationsbruk, där kyrkan har kvar sin funktion i kyrklig regi men där kyrkorummet förändras helt eller delvis för att också rymma nya funktioner t ex som församlingslokal den bästa lösningen?

Men det finns också exempel på att byggnader uppförda för helt andra syften förändras och återanvänds som gudstjänstlokaler. I sitt bidrag "Fenixpalatset - från nöjespalats till pingstkyrka", beskriver *Anna Micro Vikstrand* hur det på sin tid berömda nöjespalatset, det så kallade Fenixpalatset i Stockholm, byggt 1912, omvandlades till gudstjänstlokal för Pingstkyrkan. Här, som i många andra fall, kunde man kanske räkna med stora ingrepp i den befintliga miljön genom det ändrade användningsområdet. Men frikyrkliga församlingar har ofta en vid syn på vad som kan tjäna som en gudstjänstlokal. Guds närvaro anses finnas överallt och då blir inte rummets utformning särskilt viktig. Ofta har man valt att göra reversibla förändringar, vilket gör det möjligt att återställa en byggnad till dess ursprungliga funktion. Nöjespalatset Nalen i Stockholm och Hippdromen i Malmö, som båda har använts av Pingströrelsen, men nu återställts i ursprungligt skick är två exempel. Fenixpalatset och framför allt rumsutformningens starka karaktär har således varit av värde för att skapa attraktion också hos frikyrkans nya användare. Därmed har den ursprungliga arkitekturen, trots ombyggnader och funktionsförändringar, ändå i hög grad bevarats.

Allt sedan förra sekelskiftet har det förts en debatt inom restaurering som i princip handlat om huruvida huvudsyftet är att bevara en byggnads funktion som historiskt källmaterial eller dess funktion som arkitektonisk helhet. Här blir frågor om vilka perspektiv på värde som ska ges företräde centrala, dvs vilka egenskaper, materiella och rumsliga hos en byggnad som ska bevaras och framhållas vid återanvändning. Artikeln "Historisk vittnesbörd eller arkitektonisk enhet - Om återbruk av material och rum vid ombyggnaden av

Östra stallet" av *Anna Krus* handlar om hanteringen av historiska och estetiska innebörder, eller "värden" vid nybruk. Utgångspunkten är ombyggnaden av det före detta Östra stallet vid Storgatan i Stockholm - från början en del av kasernetablisementet för Livgardet till häst, ritat av Fredrik Blom i början av 1800-talet - till bibliotek och arkiv för Riksantikvarieämbetet. Fokus i uppsatsen ligger på en diskussion kring kulturhistoriska värden, utifrån vilka grunder sådana värden konstrueras, med vilka egenskaper hos en byggnad de associeras och hur olika värden påverkas och hur de ska samordnas med ett modernt nybruk av lokalerna. Undersökningen utgår från ett relativistiskt perspektiv på värden och ansluter därmed till den forskningstradition som fokuserar på studiet hur kulturarv produceras och konsumeras, snarare än på kulturarven i sig.

Från slutet av 1960-talet till slutet av 1970-talet växte det allmänna intresset för det industriella kulturarvet kraftigt. Personer som Marie Nisser, Göran Lindahl, Gunnar Sillén och andra bidrog aktivt till att ge rättvisare bild av det historiska arvet än vad som dittills gjorts, där intresset i första hand hade fokuserats på högre ståndsmiljöer, allmogekultur och kyrkor. Som komplement till bevarandet av industribyggnader som monument, blev i många fall just återanvändning av tomma fabriks- och industribyggnader en godtagbar lösning. Industrilandskapet vid Motala ström i Norrköping har redan nämnts.

Att berätta om industrialiseringen och hur industrins fysiska uttryck kan återbrukas eller nybrukas kan göras på många sätt och utifrån olika aspekter och perspektiv. Ett sätt är att utgå från en plats eller en byggnad. Utifrån ett kulturarvsperspektiv beskriver *Anna Elmén Berg* i artikeln "Porjus gamla kraftstation - från elproduktion till kulturarv" återanvändningen av Erik Josephsons gamla ställverksbyggnad i Porjus - en gång omtalad som "Templet i ödemarken" eller "lappmarkens katedral" - till "allhus" med sporthall, verkstäder, museum, arkivlokaler och på senare tid även forsknings- och undervisningscentrum för modern elkraftsproduktion. Men artikeln om Porjus gamla kraftstation, som en gång hade till huvuduppgift att elektrifiera Riksgränsbanan men som också blev en vision av industriell utveckling och en satsning på övre Norrland, handlar också

om den debatt om rivning av anläggningen som pågick runt 1970 och hur det till slut gick till, när ett av de första industriminnena från 1900-talet erkändes. Porjus är därmed ett tidigt exempel i den process som ledde fram till en breddad kulturminnesvård och kulturpolitik och ingen 1900-talsanläggning hade tidigare fått så stor uppmärksamhet som just Porjus.

Även följande artikel av *Maths Isacson* och *Marie Nisser*, "Nytt liv i gamla industriområden", handlar om återanvändning av gamla industribyggnader. I centrum står det gamla Arlamejeriet i Uppsala, nedlagt 1997 och under 2000-talets första år omvandlat till IT-kontor och bostäder. Den bärande frågeställningen i artikeln är i vilken utsträckning historien kan ges ett värde i omvandlingen och hur spåren av tidigare verksamheter beaktas av olika aktörer vid förnyelse. Är det överhuvudtaget ekonomiskt rimligt att ta hänsyn till industrihistoriens materiella spår vid en förnyelse? Och svaret är ja. Ty det handlar i första hand om vad författarna kallar en "mental inställning", en förmåga att tänka in och på bästa sätt utnyttja spåren av tidigare verksamheter. Men innan man kommer så långt måste alltid en rad hänsyn tas som påverkar det slutgiltiga resultatet. Det gäller det geografiska läget och byggnadernas storlek, konstruktion och standard, liksom miljöaspekter och efterfrågan på varor och tjänster. Och även om det industrihistoriska *sammanhanget* i den yttre miljön i just det gamla mejeriet i Uppsala utplånats, visar ändå mejeribygnaden att det går att återanvända äldre och komplicerade industrilokaler så att de kan uppfylla de krav, som högteknologiska företag ställer utan att spåren av historien helt utplånas.

Till bilden av nybruk hör slutligen också möjligheterna att uppvärdera triviala industrilandskap i städernas utkanter för vardaglig återanvändning.

Den centrala frågeställningen i *Gabriella Olshammar*s bidrag, "Triviala industrilandskap, vardaglig återanvändning och frågan om erkännande", är vilken typ av bebyggelse, nybruk och verksamheter som vinner erkännande. Som exempel har författaren valt ett "typiskt" industriområde på Hisingen i Göteborg, kallat Gustaf Dalénområdet, som ser ut som mindre industriområden i allmänhet gör i de svenska städernas utkanter: hus i plåt och tegel där bilverkstäder, vulkaniseringsfirmor, småföretag, möbelbutiker och loppmarknader hyr in sig. Under tre decennier har detta område väntat på att antingen rivras eller erkännas så som det är i sin "typiska trivialitet" och med sina vardagliga återbruk. Författaren argumenterar för att en bebyggelse som Gustaf Dalénområdet kan anses värdefull att värna för den resurs den är för småföretagande och andra verksamheter som lever med små ekonomiska resurser. På detta sätt blir också den här formen av bebyggelse en del av den ständigt pågående historieproduktionen och har ett värde som kontinuerligt använd stadsbygd om än dess värde inte är manifesterat utåt.

Författarna till detta temanummer har således valt att närma sig temat nybruk utifrån olika perspektiv och med olika byggnader och bebyggelsemiljöer som utgångspunkt. Även om många byggnadstyper finns representerade i de olika artiklarna har några angelägna ämnen av olika skäl måst lämnas utanför – dit hör exempelvis återanvändningen av de gamla mentalsjukhusen och militärkasernerna. Det är dock vår förhoppning att de sex uppsatserna tillsammans ger en god bild av de problem och de möjligheter som är förknippade med nya användningsområden för såväl enskilda byggnader som för hela bebyggelsemiljöer.

Bo Lundström